

Sociaal-emotionele gevolgen van de COVID-19-crisis op leerlingen

Kenniskaart Deel 1

Inleiding

De meeste onderzoeken naar de gevolgen van de COVID-19-crisis op het onderwijs gaan over de gevolgen voor leerprestaties, en dan met name die van basisschoolleerlingen. Dit komt niet omdat hier de grootste gevolgen worden verwacht, maar vooral omdat historische reeksen van gestandaardiseerde toetsen snel beschikbaar zijn om analyses mogelijk maken. In de meest recente onderzoeken, waar ingegaan wordt op de gevolgen van een jaar corona, wordt echter ook nadrukkelijk gewezen op de beperkingen hiervan. Een belangrijke vraag die nog grotendeels onbeantwoord is, gaat over de gevolgen op het sociaal-emotionele vlak:

Hoe is het leerlingen in alle onderwijssectoren vergaan op het sociaal-emotionele terrein?

Onder deze vraag liggen eigenlijk een aantal deelvragen: Wat zegt (inter)nationaal onderzoek over de gevolgen van de COVID-19-crisis op het sociaal-emotioneel welbevinden van leerlingen? Welke verschillen zien we daarbij tussen de verschillende onderwijssectoren? En tussen groepen leerlingen? Welke factoren hebben een positieve of negatieve invloed op de gevolgen van de COVID-19-crisis op het sociaal-emotioneel welbevinden? Welke mogelijke lange termijn effecten zijn er?

In dit eerste deel van onze adviezen over sociaal-emotionele gevolgen presenteren we een kenniskaart waarin we (lopend) onderzoek naar de gevolgen van de COVID-19-crisis op het sociaal-emotioneel welbevinden samenvatten. Dit kan scholen ondersteunen in het identificeren van mogelijke risicogroepen op het terrein van sociaal-emotionele ontwikkeling. Daarbij biedt de [bijlage](#) bij dit deel 1 een uitgebreid overzicht van de studies die we bekeken hebben. In een tweede deel dat binnenkort verschijnt gaan we in op mogelijke oplossingen er zijn om de gevolgen aan te pakken. Daarin staan we ook stil bij de sociale functie van het onderwijs en welke interventies geschikt zijn voor de verschillende risicogroepen, welke partijen daarbij nodig zijn of een

rol kunnen spelen (bijv. gemeenten, GGD, etc.), en welke instrumenten er zijn om de effecten van interventies te monitoren.

Negatieve en positieve effecten

In het eerste jaar na uitbraak van de pandemie lijken de sociaal-emotionele gevolgen voor de meeste kinderen en jeugdigen in Nederland mee te vallen.¹ Er worden negatieve korte en middellange termijn gevolgen genoemd, maar er zijn ook positieve gevolgen, die hieronder voor de verschillende leeftijdsgroepen kort zijn samengevat. Voor sommige kinderen en jeugdigen is er sprake van een toename van angst, depressieve klachten, stress, slaapstoornissen, en onzekerheid.²⁻⁴ Deze effecten zijn vooral zichtbaar in het najaar van 2020 en tijdens de tweede lockdown die in de winter volgde.

Kinderen in de basisschoolleeftijd zijn gemiddeld iets angstiger geworden vergeleken met de periode vóór de eerste lockdown en geven vaker aan boos te zijn.² Ouders rapporteren verhoogde angst, stress en depressieve symptomen tijdens de eerste lockdown, maar deze gevolgen lijken tijdelijk en verdwijnen na heropening van de samenleving. Adolescenten zijn gemiddeld minder tevreden geworden over hun leven, rapporteren meer gedragsproblemen, ervaren gemis van sociale contacten, meer problemen in sociale relaties en zijn meer onzeker over de nabije toekomst, maar de toename van problematiek is over het geheel genomen niet dramatisch.⁵⁻⁷ Mbo-leerlingen rapporteren verminderde controle over hun leven, verhoogde emotionele problemen en concentratieproblemen, en vooral meer sociale problemen.^{1,8}

Positieve gevolgen voor kinderen in de basisschoolleeftijd zijn verbeterde gezinsrelaties en verbeterde algehele mentale gezondheid in de periode van de eerste lockdown tot en met heropening van de samenleving na de eerste lockdown.² Positieve gevolgen voor adolescenten zijn volgens enkele onderzoeken betere

Tabel 1: Sociaal-emotionele effecten

Negatieve effecten	Positieve effecten
Algemeen welbevinden, kwaliteit van leven, levensvreugde	Verbeterde gezinsrelaties
Ontreddering (distress)	Verbeterde algehele mentale gezondheid in eerste lockdown en direct daarna
Verveling, depressie	Betere fysieke gezondheid
Angst, neuroticisme	Minder dagelijkse stress
Verlieservaring, rouw	
Zelfsturing en motivatie	
Verminderde sociale interactie/sociale vaardigheden/empathie, eenzaamheid	
Zorgen/verwachtingen over toekomst	
Riskanter of overmatig mediagedrag	
Verminderde fysieke activiteit	
Uitgestelde zorgvragen	
Directe COVID effecten (ziekteverzuim, fysieke conditie, angst)	
Slaapverstoring, verminderde concentratie	Meer slaap, beter uitgerust
Verwaarlozing, geweld, misbruik	

fysieke gezondheid door meer slaap, en minder dagelijkse stress,⁹ andere onderzoeken wijzen echter op negatieve gevolgen van gebrek aan sport en beweging en ongezonde tussendoortjes.

Tabel 1 geeft in één oogopslag de korte en middellange termijn gerapporteerde effecten (gedurende het eerste jaar na uitbraak van de pandemie). In de [bijlage](#) staat een uitgebreidere beschrijving van deze resultaten, gebaseerd op de beschikbare wetenschappelijke onderzoeken tot dusver.

Direct en indirecte effecten

De gevolgen van de Covid-19 crisis (scholensluiting en andere beperkingen van het dagelijks leven) kunnen het sociaal-emotionele welzijn van kinderen en jongeren direct of indirect beïnvloeden.

Directe effecten betreffen vooral het gemis aan sociale contacten en sociale activiteiten zoals sport en vrijetijdsbesteding buitenshuis. Indirecte effecten gaan vooral over gevolgen voor het gezinsleven (wegvallen van kinderopvang, organiseren van thuisonderwijs) en de economische onzekerheid van sommige ouders. De toegenomen werkloosheid in sommige sectoren van de economie leidde tot stress bij ouders, wat een effect heeft op het sociaalemotionele welzijn van kinderen.

Belangrijke indirecte paden zijn: stress in de gezinssituatie en de negatieve invloed daarvan op de emotionele kwaliteit van de opvoedingsinteracties. Het ontbreken van routine en dagstructuur heeft ook negatieve gevolgen gehad,

en ook geleid tot een ongezondere leefstijl: kinderen zitten langer, en er was een toename aan verleiding van ongezonde tussendoortjes of riskant gedrag t.a.v. roken, alcohol of drugs.

Voor wie zijn effecten het sterkst?

De directe en indirecte gevolgen van de COVID-19-crisis zijn niet voor alle kinderen en jeugdigen hetzelfde. Sommige kinderen reageren sterker negatief op de crisis en de beperkingen die eruit voortvloeien dan andere kinderen. In sommige thuissituaties wegen de gevolgen zwaarder dan in andere. De sterkte van het verband tussen de effecten van de COVID-19-crisis (onafhankelijke variabele) op het sociaal-emotioneel welbevinden (afhankelijke variabele) wordt in deze gevallen door andere factoren beïnvloed. We spreken in dit verband van moderatoren.

Kenmerken van een kind zelf, zoals de veerkracht, sekse en eventuele bestaande problemen kunnen ervoor zorgen dat sociaalemotionele gevolgen kleiner of groter zijn. Ook persoonskenmerken van ouders kunnen ervoor zorgen dat effecten groter of kleiner zijn. Hun sociaaleconomische positie, sociale netwerk en de beschikbaarheid van ondersteunende voorzieningen leidt ertoe dat niet iedereen mogelijke gevolgen even goed kan opvangen.

Voor kinderen is veerkracht belangrijk. De veerkracht van een kind verwijst naar het vermogen om met tegenslag om te gaan en wordt vaak gezien als de combinatie van normale tot bovengemiddelde intelligentie, emotioneel stabiele en sociabele persoonlijkheid, en het vermogen om impulsen te beheersen. Veerkrachtige kinderen en jeugdigen ondervinden minder ernstige gevolgen van de COVID-19-crisis, meisjes zijn gevoeliger voor de negatieve gevolgen dan jongens, en kinderen met bestaande psychosociale problematiek zijn ook kwetsbaarder.

De reactie van de ouders op de crisis, of zij zelfveerkrachtig zijn en in staat zijn ondanks verhoogde stress en onzekerheid een emotioneel positief gezinsklimaat te handhaven en alternatieven te organiseren voor het wegvallen van de sociale contacten van hun kinderen, verzacht de effecten van de crisis op kinderen en jeugdigen. De beschikbaarheid van sociaaleconomische hulpbronnen geeft opvoeders meer middelen om de gevolgen van de crisis te

compenseren. Beschikbare voorzieningen, sociale netwerken (buurkinderen) en speelmogelijkheden in de buurt kunnen de sociaal-emotionele effecten van de COVID-19-crisis eveneens verminderen. Omgekeerd zijn een-ouderschap, bestaand sociaal isolement, bestaande (geestelijke) gezondheidsproblematiek, een lage sociaaleconomische status (opleiding, inkomen) en onveilige buurt versterkers van de negatieve gevolgen van de COVID-19-crisis.

Lange termijn effecten

Over de lange termijn effecten van de COVID-19-crisis en de scholensluiting is uiteraard nog niets bekend. Uit onderzoek naar de lange termijn gevolgen van grote crises zoals overstromingen, aardbevingen en andere epidemieën blijkt dat de gevolgen van dergelijke crises voor de mentale gezondheid langdurig kunnen zijn voor sommige kinderen. Uit verschillende onderzoeken doemt een consistent beeld op: een groot deel van de kinderen en jeugdigen blijft emotioneel relatief onaangedaan ten tijde van een crisis. Ze tonen veerkracht of herstellen snel van ervaren stress. Voor hen zijn er daarna ook weinig of geen blijvende gevolgen.

Er zijn echter groepen kinderen die heftiger reageren ten tijde van de crisis of een verlate heftige stressreactie tonen. Zij ondervinden veel langer negatieve gevolgen in termen van verminderd welzijn, slechtere geestelijke gezondheid en achterblijvende schoolprestaties. De crisis zelf is een belangrijke stressfactor. De ernst en duur van de crisis en de onmiddellijke gevolgen ervan zoals verlies van verwanten, huis en goed, is van invloed op de stressreactie en het beloop ervan.

Ook de periode na de crisis, met name hoe de gevolgen worden opgevangen, speelt een belangrijke rol. Langdurige onzekerheid, wisselende huisvesting, gebrek aan voorzieningen, sociale steun en professionele hulp verergeren de sociaal-emotionele gevolgen. Sociale steun binnen het gezin (jonge kinderen) en de vriendengroep (oudere kinderen) beschermt tegen de negatieve gevolgen. In dit verband wordt in verschillende onderzoeken gewezen op de centrale rol van de school als middelpunt van de sociale gemeenschap van kinderen en jeugdigen. In tijden van crisis is het risico groot dat de school deze centrale rol niet kan vervullen.

Conclusie

De negatieve korte en middellange termijn gevolgen van de pandemie op de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen lijken voorlopig mee te vallen. Deze geruststellende constatering mag echter geenszins resulteren in veronachtzaming van mogelijke problematiek. Het gaat hier over het gemiddelde, en achter dit gemiddelde kan ernstigere problematiek schuilgaan voor bepaalde kwetsbare groepen.

Alle onderwijsprofessionals zullen vooral waakzaam moeten zijn want er zijn relatief grote verschillen tussen leerlingen. Alle kinderen hebben de crisis meegemaakt, maar hoe ze dit op konden vangen verschilt sterk. De gevolgen zullen dus óók verschillen. Hoe men de crisis in de gezinssituatie incasseert en wat vervolgens de uitkomsten zijn op de sociaal-emotionele ontwikkeling van de jongeren verschilt dus ook.

Aanbevolen wordt om vooral oog te hebben en te houden voor risico's en kwetsbaarheden voor elke leerling afzonderlijk, en dit bij voorkeur zo vroeg mogelijk te signaleren en te bespreken. Weeg bij de besluitvorming omtrent extra ondersteuning ook de gezinssituatie en de steun uit de directe omgeving mee, voor zover als mogelijk. Voor kwetsbare kinderen en jeugdigen kan de school overwegen om de sociale gemeenschapsfunctie van de school in stand te houden om negatieve gevolgen op de sociaal-emotionele ontwikkeling op zowel de korte als de langere termijn te voorkomen. In lijn met het advies van de Werkgroep Sociale Impact van de Corona Crisis onder voorzitterschap van Halsema moet het belang van de sociale functie van de school voor kinderen en jeugdigen zwaar mee gewogen worden in de besluitvorming van scholen.¹⁰

Aangehaalde literatuur

1. Kluwer, E., van der Wal, R., Karremans, J., Snijde-wint, J. [Relatie- en gezinsproblematiek, zorgmijding en preventie tijdens en na COVID-19](#). Universiteit Utrecht, 2021
2. Creasey, N., Lalihatu, E., Leijten, P., & Overbeek, G. 2021. [Covid-19 family study report: April 2020-September 2020](#). Amsterdam: University of Amsterdam.
3. Lijten, M. A. J., van Muilekom, M.M., Teela, L., Polderman, T.J.C, Zijlmans, J., Klaufus, L., Popma, A., Oostrom, K.J, van Oers, H.A., & Haverman, L. (2021). [The impact of lockdown during the COVID-19 pandemic on mental and social health of children and adolescents](#). Quality of Life Research, April.
4. Racine, N., McArthur, B.A., Cooke, J.E., Eirich, R., Zhu, J., & Madigan, S. (2021). [Global Prevalence of Depressive and Anxiety Symptoms in Children and Adolescents During COVID-19: A Meta-analysis](#). *JAMA Pediatrics*. August 9, 2021.
5. Chaudhary, N.I., Chaudhary, S., Manakshe, G.. [Covid-19: a lockdown to childhood](#). Journal of Critical Reviews, 2020;7(11):2075-78
6. Imran, N., Aamer, I., Sharif, M.I., Bodla, Z.H., & Naveed, S. 2020. [Psychological burden of quarantine in children and adolescents: A rapid systematic review and proposed solutions](#). Pakistan Journal of Medical Sciences, 36(5), 1106-1116.
7. Saladino, V., Algeri, D., & Auriemma, V. 2020. [The Psychological and Social Impact of Covid-19: New Perspectives of Well-Being](#). Frontiers in Psychology, oktober 2020.
8. Masten, A. S., & Osofsky, J. D. (2010). [Disasters and their impact on child development: Introduction to the special section](#). Child Development, 81(4), 1029-1039.
9. Van der Laan, S.E.I., Lenters, V., Finkenauer, C., van Harmelen, A.L., van der Ent, C.K., & Nijhof, S.L. 2021. Tracking mental wellbeing of Dutch adolescents during the first year of the COVID-19 lockdown: a longitudinal study. Submitted, Under review
10. Werkgroep Sociale Impact van de Corona Crisis (Werkgroep Halsema) (2020). [Verslag van de Werkgroep Sociale Impact van de Corona Crisis](#).